

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:2 • 2011

Problematiska utgångspunkter

Om en svensk vitbok för utredande
av övergrepp mot romer

MARTIN ERICSSON* *Lunds universitet*

DAVID SJÖGREN** *Umeå universitet*

Den diskriminering som svenska romer utsätts för i skola och på bostads- och arbetsmarknad har under den senaste tiden varit föremål för diskussion. Ett inlägg i debatten gjordes när delegationen för romska frågor, som sedan 2007 har haft regeringens uppdrag att utforma förslag till hur svenska romers livsvillkor kan förbättras, sommaren 2010 avlämnade sitt betänkande *Romers rätt: en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55). Det är ett läsvärt betänkande med många goda förslag om allt från åtgärder för att bevara romskt kulturarv till förstärkt minoritetsspråkslagstiftning. Det är också ett betänkande som visar att frågan om romernas nutida utanförskap inte kan kopplas loss från frågan om deras historiska utanförskap.

Ett av delegationens mest uppmärksammade förslag är att inrätta en sanningskommission för att utreda de "övergrepp som begåtts av den svenska statsmakten gentemot romer under i synnerhet 1900-talet". Kommissionen skall bidra till att "läka förtroendeklyftan mellan den romska gruppen och det svenska majoritetssamhället" och uppnå "det långsiktiga målet försoning" (s. 535f.).

Delegationens förslag har fått politisk effekt. I månadskiftet januari/februari 2011 gav integrationsminister Erik Ullenhag i uppdrag åt Katri Linna, före detta diskrimineringsombudsman, att ta fram en "vitbok" om övergrepp mot romer i Sverige under 1900-talet. Uppdraget specificeras på följande vis:

* Fil. mag, historia

** Fil. dr, historia

Vitboken [...] ska ge en samlad översikt av övergrepp och särbehandlande åtgärder gentemot romer under 1900-talet fram till år 2000. I det ingår vittnesmål och intervjuer. Boken ska identifiera och belysa vilken roll och vilket ansvar olika samhällsinstitutioner haft i övergreppen, samt ställa övergreppen i relation till de olika konventioner av betydelse för mänskliga rättigheter som Sverige har förbundit sig till och svensk lagstiftning. Vitboken kommer också att belysa Förintelsen som drabbade romer under andra världskriget.¹

Uttrycket "sanningskommission" har här ersatts med "vitbok". Även om det ännu inte är helt klart vilken betydelse detta kommer att ha för organisationen runt vitboken, kan vi konstatera att uppdraget vad gäller *inhållet* i allt väsentligt följer de riktlinjer som skisserades i SOU 2010:55. De försök vi gör till problematisering av den föreslagna sanningskommissionens utgångspunkter torde därför vara relevanta också för en diskussion av det planerade vitboksarbetet.

Att undersöka och dokumentera de övergrepp och den diskriminering som drabbat romska grupper genom historien är utan tvekan ett både demokratiskt angeläget och vetenskapligt betydelsefullt projekt. Men det är ett projekt som kan förverkligas på flera olika sätt, där en sanningskommission, så som den föreslagits, bara är ett av flera tänkbara alternativ. Det finns därför skäl att problematisera såväl sanningskommissioner som företeelse i allmänhet och de utgångspunkter som delegationen föreslagit för den tänkta kommissionen. En sådan problematiserande diskussion har hittills inte förts, vare sig i den offentliga debatten eller inom historikersamfundet.

Cementerade sakfel?

Ett första problem uppstår redan med begreppet sanning. Här är inte platsen att ge sig in i en djupare teoretisk diskussion om historieforskningens sanningsanspråk. Däremot är det viktigt att ställa frågan om en sanningskommission innebär att statsmakten sanktionerar vissa påståenden om historiska förlopp som sanning, och vad det i så fall innebär för forskare som vid senare tillfällen gör andra tolkningar av det förflutna än vad kommissionen har gjort.

1. Pressmeddelande från arbetsmarknadsdepartementet, <<http://www.regeringen.se/sb/d/14202/a/160048>> (31/1 2011).

Problemet är inte hypotetiskt. Det aktualiseras av att det redan i betänkandet finns påståenden om statens politik inom ramen för den så kallade zigenarfrågan eller tattarfrågan som i bästa fall framstår som källkritiskt tveksamma, i sämsta fall som sakfel. Betänkandet påstår till exempel att staten upprättade "tattarregister" i Sverige 1907, 1922 och 1944, och att förekomst i dessa innebar "ökad risk för tvångsterilisering".² Sådana register har inte existerat under tidsperioden. Det som troligen avses är 1910 års folkräkning, som innehöll uppgifter om antalet folkbokförda zigenare, samt de två inventeringar som genomfördes 1922 och 1943–1944 av Fattigvårdslagstiftningskommittén respektive Socialstyrelsen.³ Den första inventeringen syftade främst till att undersöka hur många tattare och zigenare det fanns i landet och den andra sökte i första hand utröna vilka egenskaper eller vilken livsstil som var avgörande då någon kategoriserades som tattare av sin omgivning. Ingen av dessa inventeringar resulterade i personregister. Steriliseringslagarnas tillämpning har aldrig undersökts i relation till de steriliserades förekomst i register av något slag. Genom sakfel som dessa skyms dessutom sikten för de registreringar som faktiskt förekom under 1930- och 1940-talen, men som var ett resultat av lokal, inte statlig, verksamhet.⁴

Ett liknande påstående, som har fått stor medial uppmärksamhet under hösten,⁵ är att det efter 1923 skall ha införts en "inofficiell paragraf" eller "tillägg" i landets ordningsstadgor, som gav laglig rätt att tvinga tattare och zigenare att lämna en kommun om de uppehållit sig där i mer än tre veckor.⁶ Denna paragraf är ett centralt argument i betänkandet för att påvisa statlig diskriminering. I betänkandet anförs som enda källa musikern Hans Caldaras memoarer, publicerade 2002. I memoarerna

2. *Romers rätt* (2010) s. 149.

3. *Sveriges officiella statistik: folkräkningen 1910, del 4* (Stockholm 1918), s. 32, 37; *Förslag till lag om lösdrivares behandling m.fl. författningar* (SOU 1923:2), s. 317–375; "Zigenarnas antal och levnadsförhållanden", *Sociala meddelanden* 2 (1944) s. 116–127; "Tattarnas antal och levnadsförhållanden", *Sociala meddelanden* 5 (1945) s. 377–392. En undersökning av inventeringarnas syfte och metod finns i David Sjögren, *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1960* (Umeå 2010), s. 145–185.

4. Tattareutredningen 1935, F3:1, Kriminalpolisen i Malmö, Malmö stadsarkiv; Handlingar till släktforskning som bedrivits angående tattare 1944, F:12, Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv, Jönköpings stadsarkiv; Thom Axelsson, *Rätt elev i rätt klass: skola, begåvning och styrning 1910–1950* (Linköping 2007) s. 156–164.

5. Se t.ex. *Agenda*, Sveriges television (10/10 2010); *Dagens nyheter* (17/10 2010).

6. *Romers rätt* (2010) s. 142.

finns till och med ett citat som förefaller vara hämtat från någon sorts aktstycke angående den inofficiella paragrafen, men källhänvisningar saknas.⁷ Vid en närmare granskning visar det sig att Caldaras själv aldrig har sett något dokument utan endast uppger sig ha hört att ett sådant ska ha cirkulerat bland kommuntjänstemän under 1920-talet. Denna uppgift ska Caldaras ha fått under ett samtal med dåvarande riksdagsledamoten Birgitta Dahl någon gång i slutet av 1960-talet. Birgitta Dahl kan emellertid inte minnas sig ha sett ett sådant dokument och betvivlar i dag att det verkligen skall ha existerat en inofficiell lagstiftning.⁸

Sanningskommissionen som genre: problematiska utgångspunkter?

Sanningskommissioner som företeelse kan också problematiseras på ett mer djupgående sätt. Avsikten här är inte att starta en teoretisk diskussion om begreppet förståelse eller om vad det innebär att uppnå kunskap om en förfluten verklighet. Men det bör betonas att om vi förutsätter att historievetenskap innebär en problemlösande och undersökande verksamhet där målet är ökad kunskap om och förståelse av historiska processer, kan det finnas en motsättning i förhållande till de mål som delegationen föreslår för en sanningskommissions arbete. Där framhålls försoning som det viktigaste målet, medan andra tänkbara mål som förståelse eller ökad kunskap inte nämns.⁹

Begreppet försoning väcker många frågor. Är tanken att svenska romer ska förlåta staten och majoritetssamhället? Hur hanterar en sanningskommission ett påstått övergrepp som efter noggrant utredningsarbete visar sig inte ha existerat? Vågar en kommission, vars mål är försoning och inte ökad kunskap, ställa sådana frågor? Och vem är det som ska försonas med vem? De flesta historiska källor som kan vara relevanta för en sanningskommission berättar om åtgärder mot så kallade tattare. Men ordet tattare, som är ett av omgivningen använt pejorativ, har genom det förflutna använts om fler människor än de som i dag identifierar sig själva som resande eller romer. Vad innebär den betydelskillnaden för en kommission där nu levande resande och romer påstås kunna försonas med det svenska samhället genom historiska undersökningar av över-

7. Hans Caldaras, *I betraktarens ögon: memoarer* (Stockholm 2002), s. 31.

8. Telefonsamtal med Hans Caldaras (27/10 2010) och med Birgitta Dahl (2/11 2010).

9. *Romers rätt* (2010) s. 535f.

grepp mot tattare?¹⁰

Problemet med vilka grupper och aktörer som skall vara föremål för undersökning blir än tydligare om man sätter in sanningskommissionen som fenomen i sitt historiska sammanhang. Sanningskommissioner är oftast utformade för att utreda övergrepp mot enskilda personer eller tydligt avgränsade grupper, utförda av statliga myndigheter eller företrädare för statliga myndigheter. Dessa skall därefter på ett eller annat sätt ställas till ansvar. Denna utredningsform var väl anpassad för att utreda de övergrepp och den politiska förföljelse som det sydafrikanska samhället hade att hantera strax efter apartheidregimens fall vid mitten av 1990-talet. Den sydafrikanska kommission som arbetade under åren 1995–1998 har varit en stark inspirationskälla till sanningskommissioner i andra länder sedan dess. Den framhålls även i betänkandet som ett av flera internationella exempel ”som kan vara särskilt intressanta att lära av för ett svenskt sammanhang”, och de bärande fundamenten i en historisk sanningskommission definieras på ett sätt som har uppenbara likheter med den sydafrikanska kommissionen:

En ”historisk sanningskommission” är en kommission som inrättats för att markera att tiden är inne för att göra upp med rättighetskränkningar i det förflutna. Här rör det sig oftast inte om omfattande grova brott mot mänskliga rättigheter såsom tortyr eller mord utifrån politiska motiv, utan om olika former av diskriminering och övergrepp som statsmakterna riktat mot specifika etniska grupper.¹¹

På flera ställen i betänkandet betonas också att det är mot statsmakterna, och då främst dess lagstiftning, strålkastarljuset bör riktas. I denna fokusering ligger betänkandets förslag i och för sig nära mycket av den akademiska forskning som hittills bedrivits om den svenska tatar- och zigenarfrågan under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.¹² Men det

10. Svårigheterna att tolka uttrycket tattare har diskuterats av Adam Heymowski, *Swedish 'travellers' and their ancestry: a social isolate or an ethnic minority?* (Uppsala 1969) s. 15f.; Gunborg A. Lindholm, *Vägarnas folk: de resande och deras livsvärld* (Göteborg 1995) s. 12; Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan: intervention och romantik* (Lund 2002), s. 12, 96–99; Sjögren (2010) s. 21–23.

11. *Romers rätt* (2010) s. 517.

12. *Romers rätt* (2010) s. 137f., 161–163, 511f., 514, 536. Se vidare Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: tattarnas spel med rättvisan* (Stockholm 2003) s. 33f., 211f.; Merja Ellefson, *Staten är vår herde god: representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettioålstidningar* (Stockholm 2007) s. 11–13, 141; Montesino Parra (2002) har staten som

är egentligen av mindre vikt. Fokuseringen på den statliga nivån är en automatisk följd av att man har valt just sanningskommissionen som utredningsmetod, då sanningskommissioner från första början varit anpassade endast för att kunna hantera statliga myndigheters agerande.

Varje undersökning av det förflutna måste givetvis ha någon sorts utgångspunkter. Men man måste alltid kritiskt reflektera över de utgångspunkter man väljer, och framför allt föra en diskussion om vilken kunskap som blir möjlig och vilka kunskapsmöjligheter som kan falla bort som en konsekvens av de valda utgångspunkterna. En sådan reflektion finns inte i betänkandet. Det är särskilt beklagligt då man, med stöd i nyare forskning, kan argumentera för att både tattare- och zigenarfrågan kanske är alltför komplexa för att på ett rättvisande sätt kunna hanteras med hjälp av en sanningskommissions ofrånkomliga inriktning på staten och dess lagstiftning.

Ett exempel är de tekniker som svenska landsbygdskommuner vid sekelskiftet 1900 hade utvecklat för att hindra inflyttning av tattare och zigenare. Teknikerna sträckte sig från att med skattemedel köpa upp hus som annars skulle ha sålts till tattare, till så kallade hysningsförbud där kommuninvånare som lät tattare övernatta på sina gårdar bötfälldes. I Halland vidtogs sådana åtgärder av minst en tredjedel av länets kommuner under åren 1880–1941.¹³ Husköp och hysningsförbud var lokala initiativ utan statlig inblandning. I själva verket motarbetade statsmakten dem åtminstone från och med 1910-talet, och 1915 förklarade Regeringsrätten hysningsförbuden olagliga. Att de under flera år ändå fortsatte att utfärdas är ett tecken på deras starka lokala, inte statliga, förankring.¹⁴

Svårigheten att på ett tydligt sätt slå fast ansvaret för romernas utanförskap kan också exemplifieras genom frågan om romernas utbildningssituation, där betänkandet bland annat påstår att det dröjde ända till 1940-talet innan ”svenska myndigheter fattade beslut om att romerna skulle ges möjligheter till att bli bofasta och därmed få del av

undersökningsfält men nämner (s. 18) möjligheten att zigenarfrågan kan ha sett annorlunda ut på lokal nivå. En detaljerad lokalundersökning har utförts av Axelsson (2007) s. 156–167.

13. Martin Ericsson, ”De utestängda: kommunal diskriminering av ’tattare’ i Halland 1880–1941”, i Lars Berggren, Klas Göran Karlsson & Charlotte Tornbjer (red.), *Möten med historiens mångfald* (Lund 2010).

14. Ericsson (2010); *Regeringsrättens årsbok 1915* (Stockholm 1916) s. C34; ”En socken som ej vill tolerera tattare”, *Landskommunernas tidskrift* 5 (1922) s. 152.

sina utbildningsrättigheter” och att det var först i slutet av 1950-talet som romska barn ”i större utsträckning fick börja skolan”.¹⁵

Mot bakgrund av nyare forskning kan dessa påståenden behöva nyanteras. Den viktigaste statliga myndigheten, Skolöverstyrelsen, uttalade redan under tidigt 1930-tal uppfattningen att alla romska barn måste gå i skola, även om motiven för detta kanske i första hand var en strävan att få dem bofasta.¹⁶ Men skolans värld bestod av mer än Skolöverstyrelsen. Den utgjordes också av lokala kommunalpolitiker, skolråd och folkskollärare samt av de skolbarn och föräldrar ur majoritetssamhället som genom mobbning och andra uteslutande praktiker hade makt att göra livet surt för romska barn på skolgårdar och i klassrum, men som knappast kan ses som företrädare för statliga myndigheter. Är det då inte rimligare att undersöka romers möte med den svenska skolan med hjälp av ett begrepp som till exempel strukturell diskriminering (ett begrepp som betänkandet använder sig av när det behandlar romers nutida livssituation)?¹⁷ Problemet med en sanningskommission är att den med sitt krav på tydligt ansvarsutkrävande och ensidiga fokus på statsmakten saknar förutsättningar för att undersöka den typ av strukturella uteslutningsmekanismer som skolan ger exempel på.

Historikers röster behövs!

Det går att problematisera de föreslagna utgångspunkterna i fler perspektiv. Det är till exempel lätt att ställa sig skeptisk till förslaget att lagar och åtgärder ska värderas i ljuset av internationella konventioner om mänskliga rättigheter som inte var tillkomna vid tidpunkten för deras genomförande. Kommissionen skall på så sätt ”i efterhand [markera] juridiska och moraliska gränser” och ”tillämpa rättssamhällets principer i efterhand”.¹⁸ Denna typ av anakronistiska undersökningar skulle försvåra varje försök att sätta in det förflutnas övergrepp i ett historiskt sammanhang. Därmed blir också drivkrafterna bakom övergreppen svåra att urskilja.

De utgångspunkter för en sanningskommission som delegationen för romska frågor föreslog har nu lagts till grund för ett uppdrag som kom-

15. *Romers rätt* (2010) s. 309f.

16. Sjögren (2010) s. 186, 189f.

17. *Romers rätt* (2010) s. 19f., 28, 32.

18. *Romers rätt* (2010) s. 536f., 542.

mer att resultera i en statlig vitbok. Uppdraget har givits utan någon offentlig diskussion där utgångspunkterna har problematiseras eller utsatts för kritisk granskning. Det är, mot bakgrund av de dilemman vi har velat visa i denna artikel, en olycklig tystnad som riskerar att leda till en vitbok som skapar lika många problem som den löser. Den färdiga vitboken kommer att under lång tid framöver påverka både myndigheters, medias och allmänhetens uppfattning om det förflutna. Utgångspunkterna för det fortsatta arbetet med vitboken borde därför vara viktiga att diskutera inom vår profession. Denna artikel är ett försök att starta en sådan diskussion. Det måste vara möjligt att diskutera det svenska samhällets historiska relationer till romer och resande på ett sätt som förmår att förena behovet av att lyfta fram de övergrepp som begåtts i det förflutna med en ökad förståelse för de historiska processer som låg bakom dem. Frågan om romernas utanförskap är så pass viktig att båda dessa krav måste ses som nödvändiga och önskvärda, och för att det ska bli möjligt behövs historikers röster i debatten.